

Altyndepäniň syry

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 января, 2025
Altyndepäniň syry ALTYNDEPÄNIŇ SYRY

hem-de türkmen topragydaky gadymy döwletler

Türkmeniň öz gözbaşyny gadym eýýamlardan alyp gaýdýan baý taryhy bar. Emma dürli sebäplere görä, ol taryh halkymza nämälimdir. Ony indi ýazmaly, has takygy, dikeltmeli. Uçursyz köp problemalaryny aýyl-saýyl etmeli. Iň bärkisi, türkmeniň gelip çykyşy we onuň döwleti baradaky meselesi hem heniz düýpli öwrenilenok.

Türkmenlerde döwlet meselesi hem örän gowşak öwrenilen, kähalatlarda bolsa göz-görtele ýoýlan meseledir. Ozal taryh ylmynda bu hakda ikirjiňlenmäge-de ýer goýulmaýardы: türkmenlerde döwlet 1917-nji ýylyň Oktýabr rewolýusiýasyndan soň döräpdir diýilýärdi. Aslyýetinde bolsa türkmenleriň atababalarynda döwlet juda ir zamanlarda ýuze çykypdyr. Biziň pikirimizçe, bu toprakda, ilkinji döwlet Altyndepe şäher döwletidir. Ol b.e.önüki III müñýyllagyň I ýarymynda döräp, şol müñýyllagyň ahyrlaryna çenli dowam edipdir. Altyndepäniň harabaçylygy häzirki Kaka etrabynyň Mäne obasynyň golaýynda yerleşýär. Ol ozalky SSSR-iň territoriýasyndaky iň gadymy şäherdir. 46 gektar meýdany tutýan şäherde 5 müñ adam ýaşapdyr.

Soňky 40-50 ýylyň dowamynda Altyndepede düýpli arheologik barlaglar geçirildi. Bu ýerde yzygiderli gazuw-agtaryş işlerini geçiren alymlaryň biri hem professor W.M.Massondyr. Onuň 1981-nji ýlda neşir edilen işi Altyndepe siwilizasiýasy barasynda örän gymmatly çeşmedir. Alymyň gelen netijelerine görä, b.e.önüki IV müñýyllagyň ilkinji ýarymynda, ýagny, eneolit zamanynda Altyndepw eýýäm şäher eken. Özem başly-barat däl-de, hut haýranlar galyp oturmaly takyk çyzgylar esasynda oýlanyşykly gurlan şäher eken. Şäherde ýasaýys jaý kwartallary, küýzegärçilik (keramika), zergärçilik

ussahanalary, daşdan, bürünçden gural ýasaýan ussahanalar bolupdyr. Bu ýerde irki bürünç asyrlaryna degişli daşdan, bürünçden ýasalan gurallaryň ýüzlerçesi tapyldy. Tapylan gurallaryň içinde metaldan ýasalan oraklar-da bar.

Altyndepe dürli hünärlı ussalaryň toplanan ýeri bolupdyr. Şäherde küýzegärleriň, zergärleriň öz oturýan kwartallary bar eken. Mysal üçin, küýzegärleriň kwartaly 2,5 hektar meýdany tutupdyr. Onda köp otagly ýasaýýş jaýlary, ussahanalar ýerleşipdir. Şol kwartalda küýzegärleriň ençeme nesli ýaşap geçipdir.

Altyndepede hünärmentçilik bilen bir hatarda ekerancylyk we maldarçylyk uly rol oýnapdyr. Suwarymly ekerancylygyň meýdany giňäpdir. Hojalykda öküzdür düye iş maly hökmünde ulanylypdyr. Iki tigirli arabalar peýda bolupdyr, hojalygy alyp barmakda öz döwri üçin uly ösüş gazanylypdyr.

Altyndeden köp sanly terrakta, ýagny, palçykdan ýasalan heýkeller tapyldy. Ol heýkellerde gadymy Şumer (b.e.önüki III müñýyllagyň I ýarymy) heýkelleri bilen meñzeşlik bar. Altyndepeli ussalar hem gadymy şumerler ýaly, heýkel ýasanlarynda adamyň gözüne we gulagyna aýratyn üns beripdirler. Çünkü, olaryň düşünişine görä, göz-gulak bilen adamynyň batyrlygyny, häsiýetini kesgitläp bolýan eken. Gadymy Şumerde oturan aýal şekili hasyllylyk hudaýyny aňladypdyr. Bu ýerde-de şeýle.

Altyndepäniň daş-töweregi galyň diwar bilen gurşalypdyr. Diwar çig kerpicden gurlup, onuň ini iki metre, boýy bolsa üç metre barabar eken. Diwaryň daşynda dik gyraňly çykgytlar bolupdyr. Şeýle gurmuşugyň goranyş maksatlary üçin bina edilendigi bellidir. Diwaryň içinde ägirt uly ybadathana kompleksiniň üsti açyldy. Ol çig kerpiçden gurlupdyr. Ybadathananyň çykgytlary piramidanyň çykgytlaryna çalymdaş bolupdyr.

Uly şäheriň töweregine galyň hem beýik diwar galdyrmak ýa-da ybadathana kompleksini bina etmek ýeñil-ýelpay iş däl. Beýle işleri diňe döwletiň ugrukdyryjy güýji bolanda amala aşyryp bolýar. Galyberse-de, 1972-nji ýylда tapylan, sap altyndan ýasalan öküz kellesi köp zatlary habar berýär. Ol örän nepis edilen iş. Özem b.e.önüki III müñýyllagyň ahyrlaryna – II

müñýyllagyň başlaryna degişli. Bu jemgyýetde barly gatlagyň öñe saýlanan zamany. Häkimiýetem şolaň elinde jemlenipdir. Bu zatlary biz belli bir derejede şol öküziň şekilindenem aňýarys.

Arheologik barlaglaryň görkezişi ýaly, b.e.öñki III müñýyllagyň ahyrlarynda – II müñýyllagyň başlarynda Altyndepe şäheri boşap galypdyr. Oňa ýer titremegi, ýangyn ýa-da başga bir tebigy betbagtçylyk sebäp bolmandyr. Ekerançylyk ýerleriniň aşa şorlaşyp, hasyllylygyň halys pese gaçmagy sebäp bolupdyr. Ilaty azyk bilen üpjün etmekde çykgynsyz ýagdaý emele gelipdir. Adamlar göçüp gitmäge mejbür bolupdyr. Olar gündogara süýşüp, Murgap derýasynyň ýakasynda mekan tutupdyrlar. Bu ylymda subut edilen fakttdyr. Ol Altyndepe siwilizasiýasynyň belli bir derejede Margiana siwilizasiýasyna täsir edendigini ynamly aýtmaga esas berýär. Biz Margiana siwilizasiýasynyň yzlaryny gadymy Merwiň ýadygärliklerinde görýärис. Olar köp ýyllardan bări arheologlar tarapyndan düýpli öwrenilýär. Birnäçe ylmy işlerem ýazyldy. Murgabyň aşak akymalarynda 3000 kw. km töweregى meýdanda Marguş ýa-da Margiana ýurdy ýaýylyp ýatyr eken. Bu ýerde Kelleli, Taýyp, Adambasan, Awçyn, Goňur, Togalak, Ajyguýy, Tahyrbaý ýaly oazisler bolupdyr. Göçüp-gonup ýören çäge depeleriniň arasynda margianalylaryň 150-denem köpräk obalarynyň-da üsti açyldy. B.e.öñki II müñ müñýyllagyň başlarynda Kelleli oazisi özleşdirilipdir. Şol müñýyllagyň ortalarynda Goňur, Awçyn, Adambasan, Ajyguýy, Taýyp gülläp ösüpdir. Togalak we Tahyrbaý Margiananyň giçki döwrüne – b.e.öñki II müñýyllagyň ahyrlaryna – I müñýyllagyň başlaryna degişlidir. Margianada ilatyň esasy käri ekerançylyk bolupdyr. Bugdaý, arpa ekilipdir. Obalaryň daşyna gala gurlupdyr. Mysal üçin, Kellelide galanyň içinde çig kerpiçden ýa-da pagsadan salnan ýasaýyş jaýlarynyb bolandygy anyklanyldy. Käbir jaýlarda gyşyna gyzdyrmak üçin diwar peçleri, käsinde bolsa ýatylýan sekiler edilipdir. Margianada iň uly gala bolany üçin, ol ýurduň paýtagty bolandır diýlip güman edilýär. Galada bir ýarym gektara golaý meýdanda bûtewi takyk plan boýunça gurlan köşk kompleksi, şeýle hem uly ybadathana bar eken. Bu

ymaratlaryň bina edilişinde Baktriýada we Mesopotamiýasa gurlan ymaratlara meňzeşlik bar. Meňzeşlik diňe ymaratlarda däl, olaryň bezelşinde-de duýulýar. Galanyň çykgasynyň golaýynda demirçileriň, küýzegärleriň, zergärleriň, gaýışylaryň we beýleki hünärmentleriň işleýän ýeri bolup, olaryň her biri özbaşdak topar tutup oturypdyrlar. Togalak galasynda hem ilatyň şeyleräk tertipde ýerleşendigi subut edildi. Onda ägirt uly ybadathanalar kompleksi gurlupdyr. Kompleksiň gurluş usulyny synlasaň, äpet bir kwadraty ýadyňa salýar. Ol geň galyp oturmaly takyk proporsiyalardan gurlan köp sanly otaglara bölünipdir. Köşkleriň we ybadathanalaryň bina edilişi Margianada takyk ylymlardan, arhitekturadan, matematikadan baş çykarýan adamlaryň bolandygyna şayatlyk edýär. Belki, Margiana arhitektura mekdebi hem bolandyr. Soňky ýyllardaky arheologiki barlaglar gadymy Marginananyň şäherlerinde suw prowodlarynyň, kanalizasiýalaryň çekilendigini, köceler gurlandygyny ýuze çykardy. Ýerli hünärmentler metaly guýmagyň syrlaryny bilyän eken. Olaryň ýasan nepis şay-sepleri, küýze gaplary, ýaraglary haýran galdyryár.

Margiananyň hojalyk we medeni progresde gazananlary bu aýylanlar bilen çäklenenok. Marginana zamanasynyň beýik akyldary, ilkinji dünýä dininiň – zoroastrizmiň pygamberi Zaratustrany dünýä beren ýurt. Soňky wagtlara čenli zoroastrizmiň dörjn ýeri Alynty Aziýanyň demirgazyk-gündogar çetleri (Gündogar Eýran) hasaplanýardy. Indi bolsa zoroastrizmiň ilki Margianada şineläp, soň Gündogar Eýranda boý alandygy anyklanyldy. Zoroastrizmiň mukaddes kitabı «Awestanyň» 21 kitabından biziň döwrümize bu kitap doly gelip ýetmändir. Käbir Ýewropa ýurtlarynda olary düýpli öwrenmek boýunça köp işler edildi. Belli bir derejede Zaratustranyň şahsyýeti anyklanyldy. Mysal üçin, E.O.Berziniň pikiriçe, Zaratustra b.e.önü VII asyrda ýaşap geçipdir. İldeşleri öz öwüt-ündewine eýermänligi sebäpli ýurduny terk eden adam. Ol garyp ýaşapdyr. Onuň ogly ýok, gyzlary bar eken. Belki, şonuň üçindir «Awestada»: «Söýgüli zenanlarynyz hakda alada ediň» diýlip, sargyt edilipdir. Zoroastrizmiň ýaýran ýurtlaryndan

soňra Gündogar poeziýasynyň pälwanlary, lirikanyň beýik ussatlary çykypdyr.

Zaratuştra adamzat taryhynda progres diýen düşunjäniň haýyr bilen seriň köp asyrlyk göreşi arkaly hökmany suratda haýyr işiň yeňsine barýan hereketdigini aýdan ilkinji filosofdyr. Ol ýeke Hudáya ynanmaklygy ündäpdır. Zaratuştra dünýäde iki başlnagyjyň barýandygyny – haýyr işiň perişdelerdigini, seriň bolsa jyn-arwahlardygyny aýdypdyr. «Şularyň haýsysyny saýlap almak her adamyň özüne baglydyr, adam arwahlaryň ugruna gitmän, haýyr iş bilen bolmalydyr, öz gününü özi görmek üçin zähmet çekmelidir» diýipdir. «Awestada» adamlara ýuzlenip aýdylan şeýle setirler bar: «Siziň bugdaý ekeniñizi göräýse, arwahlary dee basar, eger ony orup, üwäp çörek bişireniñizi görse, olar saçyny üter, eger-de öyüñizde hemise undur-çöregiň bardygyny görse, onda olaryň agzyndan ot syçrap, ala-zenzele bolup, ümdüzine gaçyp gider».

Sadadan hem obrazly aýdylan ajaýyp pikirler.

Zaratuştra günäden saplanmak üçin oda çokunmaklygy ündäpdır. Ol adamyň jany Ölmeýär, o dünýe bar, ahyrzamanam boljak diýipdir. Zaratuştra adam ölensoň, onuň janynyň Gylsrurat köprüsinden geçmelidigini, eger ol bu dünýede haýyr iş bilen bolup sogap gazanan bolsa, köprüden sag-aman geçip, jennete barjakdygyny, şere goşulyp, günä eden bolsa-da, ýykylyp, dowzaha düşjekdigini wagyz edipdir. Zaratuştranyň bu ideýalaryny b.e.başlarynda dörän hristiançylyk we buddizm, ylaýta-da VII asyrda dörän yslam doly özüne siñdiripdir. Egerde bu dinleriň hem, umuman, zoroastrizmiň ýaýran arealynyň töwereklerinde ýüze çykandygyny ýatlasak, onda Zaratuştrany dünýä inderen topragyň adamzat jemgyýetiniň ruhy medeniýetine goşan goşandy öz-özünden düşünüklidir.

Bu faktlar gadymy Margiananyň öz döwründe deňli-derejeli döwlet bolmak bilen bir hatarda adamzat taryhynda uly yz goýandygyna hem güwä geçýär. Dünýäniň belli gündogarşynaslary hut şu faktlaryň esasynda ýazylyp, ýaňy-ýakynda Amerikanyň «Boston Gleb» gazetinde çap edilen işlerinde gadymy Marginana adamzat siwilizasiýasynyň dörän ýerleriniň biri bolupdyr diýen netijä gelýärler.

Türkmenistanyň gadymyýetinde ilkinji döwletler baradaky aýdylanlary şu ýerde jemlesegem bolardy. Emma ýene bir mesele orta çykýar. Şol döwletleri gadymy gündogar döwletleri bilen haýsydyr bir parallelerde görögö bolarmyka? Bolar. Dünýä taryhynda iñ gadymy döwletiň Müsürde b.e.önüki IV müñýyllikda, Mesopotamiýada Wawilon şäher-döwletiniň b.e.önüki IV müñýylligyn ahyrlarynda, Hytaýda b.e.önüki II müñýyllikda, Hindistanda b.e.önüki I müñýyllikda dörändigi bellidir. Gresiýada ilkinji döwlet b.e.önüki VIII-VII asyrlarda, Rimde b.e.önüki VI asyrda emele gelipdir. Altynpededäki şäher-döwletem Wawilonyň yz ýanyndan dörän bolsa, Margiana döwleti gadymy Hytaý döwleti bilen döwürdeşdir. Diýmek, Türkmenistanyň gadymyýetinde döwlet gadymy Gresiýadakydan, Rimdäkiden hem ir dörän eken. Bu eýýäm türkmen taryhyna düýpgöter täzece çemeleşmelidiginiň ýene bir subutnamasydyr. Diýmek, Gadymy Türkmenistanyň ýerinde ilkinji gezek şäher-döwlet b.e.önüki III müñýylligyn I ýarymynda döräpdir diýip aýtsa bolar.

Annageldi GUBAÝEW,
professor.

Ýazgylıç ORAZGYLYJOW,
taryh ylymlarynyň kandidaty.

«Edebiýat we sungat» gazeti, 23.07.1999 ý. Taryhy makalalar